

САМОСВІДОМІСТЬ І САМООЦІНКА ДИТИНИ: ПРОБЛЕМИ НАСТУПНОСТІ

Усвідомлення малюком власного існування того, що він окремий, незалежний від інших людей і предметів. – велике відкриття. «Я» - найважливіше новоутворення раннього віку, що змінює і підносить на новий рівень психічне життя дитини, передумова розвитку особистості. До проблеми самосвідомості і самооцінки дітей дошкільного та шкільного віку звертались відомі вітчизняні психологи П.Р.Чамата, М.Й.Боришевський, Л.Г.Подольак, І.І.Чеснокова, С.П.Тищенко.

Високий рівень самосвідомості зрілої особистості передбачає широкий спектр знань про себе саму: історію життя і становлення, подій, що відбулися, уявлення про власні можливості, якості, здатність до самопізнання, самоконтролю та саморегуляції поведінки. Зміст самосвідомості, в формі самооцінки, глибоко переживається, стає предметом гордості, самоповаги, або засмучує, розчаровує, змушує хвилюватись, страждати.

Саме слово «самооцінка» уже інформація про те, чому це поняття таке важливе. Етимологічно це слово походить від латинського aestimare, що означає «надавати цінності». Це буквально та цінність, яку людина бачить в собі.

Висока, стійка, позитивна і, головне, адекватна самооцінка – основа впевненості у тому, що обрані особистістю цілі будуть досягнуті, а виклики долі належно відредаговані.

Успіх кожної справи – індикатор того наскільки об'єктивно співвідносить людина свої цілі і здатність досягати їх. Та треба визнати, що у переважній більшості випадків оцінні судження включають багато суб'єктивних моментів.

Водночас самооцінка річ вразлива, відчутний тиск того «як сприйматимуть і що скажуть інші» і мінлива (ще вчора досягнення було предметом гордості, сьогодні стало приводом хвилювання).

Самооцінка виявляється наскільки глобальною, глибинною проблемою кожної людини, що, як правило обумовлює безліч вторинних речей: вибір цілей, діяльності, кола спілкування, друзів, стилю і способу життя та вирішення інших, не менш важливих життєвих питань, не говорячи вже про любов, шлюб, сім'ю. З одними самооцінками люди почувають себе успішними і щасливими, з іншими ні. Всі ми родом з дитинства – як і наша «Я-концепція» та самооцінка.

Сьогодні час ініціативних, впевнених, наполегливих, сміливих, конкурентноздатних людей, готових долати перешкоди, продуктивно співпрацювати з іншими людьми.

В умовах проектування нових розвивальних систем відповідно до гуманістичних принципів питання про особливості розвитку самосвідомості у дітей є ключовим.

Мета дослідження: дослідити теоретичні засади проблеми розвитку самосвідомості і самооцінки у дітей дошкільного віку, з'ясувати шляхи та умови формування адекватної, позитивної самооцінки в початковий період навчання в школі.

Самосвідомість – одна із сторін свідомості, що полягає в усвідомленні і оцінці особистістю самої себе, свого місця у світі, своїх особливостей, власних відчуттів, причин (мотивів) і наслідків своєї поведінки, емоцій, почуттів, інтересів. Зміст поняття вказує на суб'єктивний характер самосвідомості і її універсальний характер – самосвідомість (або «Я-образ», або «Я-концепція») властива всім людям і всі вони однаково чутливі до її змісту.

На думку Платонова К.К. самосвідомість має ієрархізовану структуру від елементарного самопочуття до самопізнання.

Американський психолог У. Джеймс запропонував формулу визначення самоповаги, позитивної самооцінки – дріб в чисельнику якого представлені реальні досягнення індивіда, у знаменнику - його домагання:

$$\text{самооцінка} = \frac{\text{успіх}}{\text{домагання}}$$

Як бачимо, для збереження самоповаги є два шляхи: досягати успіхів у обраних галузях або знижувати рівень домагань.

Ще один варіант збереження самоповаги - пасивний психологічний захист «Я-образу», на рівні, бажаному й можливому за даних обставин.

Механізми психологічного захисту відомі: проекція, раціоналізація, витіснення, сублімація, регресія тощо.

З чого починається «Я-концепція»? В науковій літературі є різні точки зору про час появи «Я-концепції», цього «абсолютно оригінального центру (Тейяр де Шарден), що дає змогу дитині почуватися суб'єктом своїх фізичних і психічних станів. Але одне не підлягає сумніву, що її витoki в усвідомленні дитиною власного, окремого від інших людей і предметів, життя. (Цікаво, що думає дитина про те – суб'єкт вона чи ні?)

Визначити чи має дитина самосвідомість нелегко. Дослідники судять про це на основі поведінки малюків із дзеркалом. Уже 9-місячні діти уважно дивляться на своє відображення у дзеркалі, махають йому руками, доторкуються до частин тіла, але цих спостережень мало, щоб стверджувати, що вони впізнають себе.

В цьому зв'язку привертає увагу один оригінальний експеримент: мама, витираючи дитину, наносить на її ніс червону мітку. Однорічні діти, як правило помічають мітку на відображенні у дзеркалі, але ніякої уваги на свої носи не звертають. Однак уже 15-19 місяців окремі діти, помітивши мітку на

відображенні у дзеркалі, тягнуться до власних носів. В 2 роки майже всі діти явно розуміють, що той ніс у дзеркалі їх власний. В 2 роки лише деякі діти не розуміють, що в дзеркалі їх власне обличчя. Це час, коли діти уже можуть користуватися особовим займенником «я», називати своє ім'я, вік і стать, зацікавлено розглядають власні фотографії. Але усвідомлення себе на цьому етапі ще не стійке. Але, як тільки діти починають відчувати ефекти внутрішнього життя (мама: будемо їсти кашу, дитина: ні, або: так) – у них поступово з'являється потреба у самовизначенні – *хто я?* До займенника «Я» поступово приєднуються інші частинки інформації: моє, (дослідження Лаури Левайн, 1983р.) Діти взаємодіяли з однолітком в незнайомій кімнаті, де знаходилося багато іграшок і, за її інтерпретацією, це не було виявом агресивної, чи негативної реакції, а, швидше, частиною самовизначення малюка в соціальному світі.

Як зазначав відомий дослідник П.Р. Чамата, пізнаючи себе, дитина-дошкільник проходить ті ж самі етапи, що і при пізнанні зовнішнього світу. Це самопізнання починається з елементарних відчуттів і завершується думкою про себе. Але, відображуючи в процесі самопізнання внутрішній світ – світ переживань, думок, прагнень, мрій, спогадів – дитина стає водночас і об'єктом, і суб'єктом пізнання.

Вирішальне значення на перших порах формування самосвідомості мають оцінні висловлювання близьких дорослих, що, піклуючись про дитину, пестять її, ніжно, лагідно доглядають і таким чином формують у неї ціннісне ставлення до себе самої. Дитина поступово починає сприймати себе як особливу цінність і для себе, і для всієї сім'ї. Переживання цінності власного «Я» виявиться відчутною опорою для дитини в кризовий період.

Інтенсивне оволодіння мовленням дозволяє зафіксувати ознаки самоідентичності: ім'я (що зберігається за різних обставин і ситуацій), стать, ім'я мами, тата, назви іграшок, належність речей, часом адресу тощо.

Винятково важливе значення імені – воно засіб ідентифікації з іншими людьми, ознака її індивідуальності, викликає особливе емоційне трепетне ставлення.

На сьогодні більшість науковців сходяться на тому, що перші ознаки самосвідомості, перше народження «Я» припадають на час від 2 років 6 місяців до трьохрічного віку. Цьому якісному зрушенню в розвитку самосвідомості дитини передують величезна кількість зіткнень з оточуючим світом. Дитина – активний діяч: хапає, нюхає, гризе, розглядає, тягне, кидає, спостерігає за ефектами своїх дій. Інтенсивний розвиток предметної діяльності, обізнаність з соціальним призначенням предметів та перші спроби діяти з ними змінюють бачення нею світу, викликають бажання «бути як дорослий», «як великий». Виконуючи значну кількість дій самостійно, дитина поступово досягає того рівня самосвідомості, яку С.Л. Рубінштейн називає реальною самостійністю, реальним виокремленням з оточення [17, с.636].

Т.С. Гуськова вважає цю стадію справжньою самостійністю, показником якої є особистісні бажання. Зазначимо, що ми вважаємо за краще скористатись терміном – власні бажання, оскільки передчасно називати особистістю трирічну дитину.

Як уже було сказано вище, перші ознаки внутрішнього психічного життя дитини можуть виявитись в появі власних бажань, і, часом, ці бажання можуть співпадати з намірами дорослих, а іноді бути цілком протилежними. Дитина відмовляється одягатись, гуляти, спати...

Досвід власних дій підказує дитині: є варіанти ефективні, є не дуже. Певні наслідки –.

Згодом, завдяки усвідомленню власних можливостей взаємодії зі світом, результатів її (саме її!) дій і бажань, з'являється нова «декларація прав» - «Я сам!» Дитина рішуче переходить до її захисту, долаючи опір дорослих, намагається відстоювати незалежність настільки енергійно, що, часом, це виходить за межі розумного. Відкриття власного «Я» це і розвиток **пристрасного ставлення до себе самої**: психологи відмічають появу емоційних реакцій на оцінні судження дорослих про неї саму – задоволення, образу, гордість, самолюбство. Більше того, діти трьох років певною мірою можуть **оцінювати власні** вчинки з точки зору їх відповідності настановам дорослих.

О.М.Леонтьєв описує експеримент: психолог запропонував дитині дістати віддалений предмет, скориставшись знаряддям, але не встаючи при цьому з місця і вийшов до іншої кімнати, непомітно спостерігаючи за поведінкою малюка. Не переймаючись складністю завдання, той встав, взяв предмет і сів на місце. Експериментатор негайно повернувся до кімнати, похвалив дитину і, в якості нагороди, запропонував цукерку. Але малий відмовився від неї і, навіть, заплакав, коли дорослий став наполягати.[8,с.188] Описане явище дістало назву «гіркої цукерки». Хіба не ілюстрація внутрішньої оцінки власної поведінки?

Звідси важливий висновок - **почуття самоідентичності, власної значущості і цінності породжує стан внутрішнього комфорту дитини, вкрай необхідного для повноцінного розвитку. Якщо дорослі бережливо ставляться до цього найбільш вразливого утворення, дитина ставить до них з довірою, а це, в свою чергу, веде до встановлення стійких прив'язаностей та ефективних форм взаємодії.**

В психолого-педагогічній науковій літературі цей непростий період в житті трирічного малюка називають «кризою 3-х років». Типові її ознаки

описав Л.С. Виготський. Це - упертість, норовливість, свавільність, негативізм та інші форми неприйняття дитиною типу відносин з дорослими, що склався на попередньому етапі взаємодії. «Криза 3-х років» може мати різний ступінь гостроти та напруженості. Не мають універсального характеру і негативні реакції дитини - вони відсутні, якщо дорослі всіляко підтримують прагнення дитини до самостійності, допомагають ненав'язливо, а обмеження обґрунтовані і логічні. Навіть у сім'ї ставлення дитини до дорослих варіює, залежно від їх позицій щодо визнання прав і поваги до самостійності малюка.

Дошкільний вік – період подальшого розвитку самосвідомості. Розширення знань про себе саму, про свої обов'язки, можливості, очікування дорослих (причому різних дорослих: мама хоче, щоб я став художником, а тато ...) і однолітків та співставлення з ними подій реального життя породжує збагачення і ускладнення образу «Я». В цілому самосвідомість має генералізований, афективний характер, що виражається у високій позитивній самооцінці. (Звісно висока самооцінка - результат відображення оцінних суджень близьких дорослих і, навряд, чи може вона бути у дітей покинутих, чи емоційно відштовхнутих).

В рамках глобальної, загальної самооцінки складається система парціальних (часткових, конкретних) самооцінок, що має ряд особливостей.

Життя неодноразово переконливо продемонструвало межі можливостей малюка - *переступлю, дострибну, докину, вилізу, з'їм, підніму*. Тому в знайомих ситуаціях він може, попередньо зваживши свої сили, навіть, відмовитись від певних завдань.

В змісті самосвідомості дошкільника відбиваються як власні конкретні поведінкові прояви: *я не плачу, люблю співати* тощо, так і оцінні судження дорослих: *вихователька сказала: я здібний, тато говорить, що я красива дівчинка*. Так само зберігаються в свідомості і негативні оцінки, якими можуть

«нагороджувати» батьки та педагоги. Зазначимо, що вони можуть викликати і миттєві, і відстрочені ефекти – втрату віри у себе, ініціативності, гальмують розвиток самостійності.

Дитина-дошкільник з її егоцентричною позицією (Ж. Піаже) і відчуттям власної цінності потенційно готова перебільшувати власні досягнення і чесноти, більше того, привласнювати оцінки, позитивні в її точки зору, але по суті незрозумілі (як *справедливість, порядність*). Вказана особливість яскраво виражена в ситуаціях оцінки результатів власної діяльності. Іноді можна помітити, що потреба почувати себе хорошим і потреба у схваленні дорослих настільки загострена, що діти описують себе якостями, яких, насправді ще немає, розповідають про речі, події що на їх думку підносять в очах оточуючих людей.

Така завищена самооцінка має захисне значення, оберігаючи ще незрілу особистість від руйнівного і деструктивного впливу негативних емоцій.

В експерименті «Підставні характеристики», проведеному співробітниками лабораторії дошкільника Інституту психології ім. Г.С.Костюка, дитині було запропоновано дві характеристики, начебто написані вихователем, що відрізнялись лише ступенем вираженості позитивних з погляду дітей якостей. Більшість дітей впізнавали себе там, де ступінь вираженості позитивних якостей був вищим. [13,с.44]

Як підкреслював С.Л. Рубінштейн, «не існує «Я» поза ставленням до «ти» «і не має самосвідомості без усвідомлення інших людей. Дитина починає оцінювати себе з погляду інших, вчиться бачити себе, ніби збоку, аналізувати свої вчинки, приймати рішення та робити моральний вибір, враховуючи можливу реакцію партнерів. Свідченням рефлексивних процесів у сфері самосвідомості є численні факти, що ілюструють готовність (і здатність) дошкільників змінювати характер спілкування, залежно від того, хто її партнер,

співпереживати героям казок, оповідань. Діти старшого віку спроможні навіть передбачати програми власної поведінки орієнтовані на різні ситуації. Варто зазначити, що такі процеси рефлексії обумовлені в першу чергу зовнішніми факторами.

Першою «школою» життя є гра, ігрові ситуації змушують постійно оцінювати і себе, і інших за досить різними критеріями (хто швидше, хто краща мама, хто найсміливіший) і, тим самим побачити себе очима ровесників. Діти оцінюють однолітків, в 6-7 років значний досвід спільної діяльності дозволяє дітям більш точно оцінювати якості однолітків насамперед, у тих сферах діяльності, які виконуються ними спільно. Найбільш чутливими до оцінок однолітків виявляються діти 4,5-5,5 років (Т.О. Репіна).

Дослідженнями співробітників лабораторії дошкільника Інституту психології ім. Г.С.Костюка було встановлено, що вибір ролей в грі залежить не лише від привабливості ролі, а й від того як оцінює дитину (як потенційного виконавця ролі) ігрова група.[13,с.45]

Хоча самосвідомість дітей старшого дошкільного віку обіймає широке коло значимих для них параметрів, «кристалом особистості» за словами В.С. Мухіної навколо якого формується її самість – окремість, індивідуальність залишається власне ім'я дитини. На значення власного імені дитини в розвитку її самосвідомості вказувала Р.І.Жуковська. Вона довела експериментально, що вивчення віршів дітьми, за умови заміни імен героїв їх власними, значно підвищує активність дітей і продуктивність їх запам'ятання.

Звук власного імені викликає особливо тепле емоційне ставлення та іррадіює на супровідну інформацію.

Ми деякий час гостювали у родичів у Петербурзі. Син (6 років) безперестану повторював:»Дивись! Проспект Слави! Кінотеатр «Слава»! І я Слава!

А скільки разів, знайомлячись з дітьми, ми чуємо:

-Не Лена, а Альона!

-Я Митя, а не Діма! І т. п.

Діти звикають до певних варіантів власного імені і, на якихось етапах формування самосвідомості, бурхливо протестують проти інших його форм.

Поступово, з великими труднощами, дошкільник починає усвідомлювати ефекти часу, співвідносити з часовою перспективою власне життя. Приходить розуміння того, що колись давно його, чи її народила мама і був він маленький, не вмів ні говорити, ні ходити (точно, як зараз братик). Діти люблять розглядати свої колишні речі, іграшки, книги, переглядати фотографії, фільми. Розпитують про минуле, згадують яскраві епізоди власного короткого життя. Така інформація наповнює самосвідомість новим змістом, в цьому зв'язку дитина робить перші спроби осмислити майбутнє.

Старший дошкільник уже розуміє, що для різних сторін життя існують певні стандарти моралі та естетики (прийнятних і схвальних форм поведінки, зовнішнього вигляду: зачіска, взуття, одяг тощо).

Продовжується процес засвоєння своєї статевої належності та інформації про зміст, ролей в житті, діяльності, в сім'ї.

Такі зрушення перебудовують свідомість і самосвідомість – дитина починає порівнювати себе з однолітками і, відповідно, оцінювати себе за цілком певними критеріями гостро переживаючи цей процес і його наслідки. «Подібно до того, як дитина трьох років відкриває своє ставлення до інших людей, так семирічка відкриває факт своїх переживань» - писав Л.С. Виготський.

На цьому етапі глобальна позитивна самооцінка, залишаючись переважно предметною і конкретною зазнає змін. Ускладнюючись, вона розвивається в бік об'єктивності, адекватності. Стає яскравішою і

визначнішою система парціальних оцінок. Одні з них набувають особливої значимості, інші відступають на другий (третій, четвертий план). Складається система цінностей дитини. Вона змінюватиметься, але її загальні риси ще довго нагадуватимуть про себе.

В зарубіжній психології «Я-концепцію» дошкільника визначають як сукупність знань дитини про саму себе [5, с.264]. Вона завжди включає фізичні характеристики дитини (у мене голубі очі), власність, уміння, перелік того, що подобається, чому віддає перевагу.

Процеси розвитку самосвідомості, попри з'ясовані нами загальні закономірності, мають свої особливості у кожної дитини. В одних випадках діти успішно розвиваються, активні, енергійні. Вони легко вступають в контакт, гармонійно будують відносини з оточуючими. В інших випадках дисгармонія і розлади в поведінці, значні труднощі у спілкуванні. Окрему групу складають діти, що зазнають впливу стресогенних факторів. До таких можна віднести психотравми, пов'язані з напруженою сімейною ситуацією, хворобливість дитини, гіперопіку, особливості нервової системи тощо. Уже в дошкільному віці названі діти, на думку дослідників Т. Піроженко, С. Ладивір [с.48], стають або конфліктними, або відчуженими.

Якщо висока позитивна самооцінка поєднується з негативними очікуваннями стосовно контактів з дітьми групи (*вони битимуть, віднімуть іграшку*) і загостреною потребою самозахисту, діти часто скаржаться вихователю, стають агресивними.

У випадку відчуженості, діти мають високу самооцінку, ідеалізований образ себе, який ніби бояться зруйнувати у безпосередньому спілкуванні. Такі діти займають позицію спостерігача, граються наодинці, чи з якоюсь тихою, лагідною дитиною. Все ж найнебезпечнішими є переживання дитиною стану

фрустрації, самосвідомість тоді набуває хворобливого стану неприйняття себе. Такі випадки мають серйозні причини і потребують втручання психолога.

Наслідки низької самооцінки розглядає і зарубіжна психологія.

Реалізуючи принцип наступності між дошкільним та шкільним періодом розвитку особистості дитини, її Я-образу, вчитель майбутніх першокласників має бути обізнаним зі станом сформованості названих новоутворень у тих, хто завтра стане його учнями. До того ж глибоко усвідомлювати факт, що саме в перехідний період самооцінка, що склалась впродовж попередніх років, стає хиткою. Вступ до школи зачіпає всі сторони життя дитини. Перебудовуються відносини в сім'ї, зростають вимоги батьків щодо самостійності, відповідальності, а, головне, результативності діяльності, тисне образ «ідеального учня, відмінника». Адаптації вимагає оточення однолітків, хто вони, як складуться шкільні стосунки - справа майбутнього. Мало зрозумілою залишається і фігура вчителя, попередні уявлення про нього ще будуть переглядатись. Звідси особливий коктейль емоцій. З присмаком напруженості, страхів, хвилювань.

Як оптимально і продуктивно пережити кризу перехідного періоду та зберегти позитивну самооцінку дітей одна з класичних проблем Вчителя початкової школи.

На нашу думку цьому б сприяло вирішення наступних завдань:

- Розвивати навички спілкування з дорослими та дітьми, стимулювати активність і ініціативність;
- Працювати над формуванням соціальних якостей та соціально прийнятної поведінки;
- Розвивати мовлення, збагачувати його інформацією про особливості і характеристики самої дитини;
- Формувати здатність усвідомлювати результати своєї поведінки;

- Більше уваги приділяти становленню вольової регуляції власного життя в усіх його проявах, вчити керувати емоціями;
- Розвивати інтерес до пізнання власних можливостей, здатність більше довіряти собі;
- Вчити бачити позитивні якості інших дітей, активніше спілкуватися. Вчити дружити.

Найголовніше перебудувати спілкування з дітьми так, щоб воно набуло рис доброзичливості і рівноваги, важливо підтримувати в учнів почуття захищеності, безпеки, довіри. Це вимагає від дорослих усвідомленого підходу, вдумливого, терплячого. Необхідно звести до мінімуму критику (а то і зовсім відмовитися від неї), недоречний гумор. Доцільно практикувати алгоритм – вислухати, запропонувати своє бачення, знайти позитив у позиції дитини – «все одно ти молодець...», зробити висновки. Недопустимо порівнювати дітей між собою – вони роблять це самі. Основним фактором найбільш відповідальним за розвиток самосвідомості і самооцінки, формування у дитини впевненості в собі є спілкування з дорослими. Вони організовують діяльність дитини, ставлять завдання, навчають способам вирішення, допомагають, перевіряють, демонструють зразки діяльності і повідомляють критерії оцінки. Саме від дорослого чекає дитина конкретної, адекватної оцінки своїх дій і вчинків

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Божович Л. И. Личность и ее формирование в детском возрасте/ Л.И.Божович. - СПб, Питер: 2008 - 400 с.

2. Вікова та педагогічна психологія: Навч. посіб./ О. В. Скрипченко, Л.В. Долинська, В. В. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416с.
3. Деятельность и взаимоотношения дошкольников/ Под ред. Т.А.Репиной. – М.: Педагогика, 1987. – 192 с.
4. Дуткевич, Т.В. Дошкільна психологія: навч. посіб./ Т.В. Дуткевич. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 392с.
5. Кайл Роберт Детская психология: Тайны психики ребенка./ Кайл Роберт Детская психология: Тайны психики ребенка. СПб.:Евровзнак, 2002. С.416
6. Коломинский Я.Л. Психология взаимоотношений в малых группах: общие и возрастные особенности: учебное пособие / Я.Л. Коломинский. – Издание 2-е, дополненное. – Минск: ТетраСистемс, 2000. – 432 с.
7. Крайг Грейс Психология развития./ Крайг Грейс Психология развития. – 7-е международное издание СПб.: Питер, 2001. – 992с.
8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М.,1973. – с.188]
9. Лисина М.И. Формирование избирательных привязанностей у дошкольников/ М.И.Лисина, Р. А. Смирнова // Генетические проблемы социальной психологии. – Минск: 1985. – 207с.
10. Лисина, М. И. Генезис форм общения у детей // Принцип развития в психологии / Под ред. Л. Анцыферовой. - М.: 1978. – 168с.
11. Павелків, Р.В. Дитяча психологія / Р.В. Павелків, О.П. Цигипало.– К.: Академвидав, 2008. – 432 с.
12. Павленчик, В. Співробітництво з однолітками: Аналіз результатів роботи педагога/ В.Павленчик // Дошкільне виховання. – 2000. – №3. – С. 3-4
13. Психічний розвиток дитини-дошкільника. Навч.посібник/ С.Є Кулачківська, С.О.Ладивір, Т.О. Піроженко та ін. – К., Світлич, 2004. 5с.

14. Развитие общения у дошкольников / Под ред. А.В. Запорожца, М.И. Лисиной. – М.: Академия, 1998. – 96 с.
15. Репина, Т.А. Социально-психологическая характеристика группы детского сада/ Т. А. Репина. – М.: Педагогика, 1988. – 232 с.
16. Рояк, А. А. Эмоциональное благополучие ребенка в группе детского сада/ А.А.Рояк // Дошкольное воспитание. – 1977. - №2. – С. 12-19.
17. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: ПИТЕР,1999.712с. с.636].
18. Смирнова, Е.О. Особенности общения с дошкольниками/ Е.О. Смирнова. – М.: Издательский центр «Академия», 2000. – 160с.
19. Смирнова, Е.О. Развитие отношения к сверстнику в дошкольном возрасте/ Е.О. Смирнова, В.Г. Утробина // Вопросы психологии, 1996. – № 3. – С. 5.
20. Уманец Л.И. Роль самооценки в игровых отношениях дошкольников / Л.И.Уманец //Вопросы психологии. -1987. – С.61-67.